

לשאלת הפופולאריות של פירוש רש"י לתורה: בחינה מחדש

ערן ויזל

תפוצתו של פירוש רש"י לתורה והשפעתו, היא מן הידועות. פירוש זה הפך בשלב מוקדם מאוד, ככול הנראה עוד במהלך חייו של רש"י, לנקודת התייחסות ראשונה לכל מי שניגש לפרש את התורה.¹ הפירוש הועתק מאות פעמים,² נלמד בכל קהילות ישראל,³ זכה לפירושים רבים – מהם למעלה ממאתיים ספרי פירוש שיטתיים (סופר-קומנטר),⁴ ונקבע כי הקורא בפירוש רש"י יצא ידי חובת קריאת שתיים מקרא ואחד תרגום.⁵

לאור נתונים אלו כמעט שאין להתפלא כי היו בין קוראיו ומוקיריו של רש"י מי שהציעו

-
1. כבר בעל ספר רושינא, בן דורו של רש"י שכתב את חיבוריו בדרום איטליה, ככל הנראה הכיר את פירוש רש"י לתורה ונעזר בו; ראו י"מ תא-שמע, "ספר רושינא": פרשנות מקרא דרום איטלקית מסוף המאה האחת עשרה, תרביץ, עב (תשס"ג), עמ' 569, 580.
 2. בספרייה הלאומית שבירושלים מצויים למעלה ממאתיים צילומים של כתבי יד לפירוש רש"י לתורה; למבחר מייצג ראו י"ש פנקובר, 'הגהות רש"י לפירושו לתורה', JSIJ, 6 (2007), עמ' 187-188.
 3. כתבי יד של פירוש רש"י לתורה הגיעו עד לתימן; א"א אורבך, 'במה זכה רש"י לתואר "פרשנדתא"!', מ"ד הר, יי פרנקל (עורכים), אפרים א' אורבך: מחקרים במדעי היהדות, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 18.
 4. פ"י קריגר, פרשנדתא: רשימת הפירושים לפירוש רש"י לתורה, מאנסי תשס"ה; מ"ג מימון, ספר לב החכמה: כללי רש"י, נתיבות תשע"ז, עמ' תקטו-תקכו. על הקושי למנות את מספרם המדויק של פירושים המוקדשים לפירוש רש"י לתורה ראו ע' ויזל, 'עושים אוזנים לתורתם של פרשנים, כאוזני כלי שאוחזין אותו בס', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כ (תש"ע), עמ' 271, הערה 50.
 5. על המעבר מקריאת שתיים מקרא ואחד תרגום לשתיים מקרא ואחד לעז וממנו לשתיים מקרא ופירוש רש"י ראו י"ש פנקובר, 'תהליך הקונוניזציה של פירוש רש"י לתורה', ח' קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה היהודית, באר שבע תשס"ו, עמ' 134-144.

כי הוא חיבר את פירושו לתורה ברוח הקודש.⁶ פירוש רש"י לתורה הוא החיבור הראשון שנדפס באותיות עבריות, עובדה המבטאת גם היא עד כמה היה פופולארי.⁷ זעיר שם זעיר שם כמו לרש"י ולפירושו לתורה, מקטרגים. עיקר דברי הביקורת נגע לשיטתו הפרשנית של רש"י שאינה משקפת דבקות ללא עוררין בפשוטו של מקרא.⁸ דברי הביקורת הללו מבטאים הכרה כי לפירוש רש"י השפעה חסרת תקדים על קוראיו ולמעשה, בעקיפין, מדגישים את מעמדו של רש"י כראש וראשון לפרשני התורה וכנקודת התייחסות ראשונה במעלה לכל המבקש לפרש כתובי מקרא בעצמו.⁹ כיצד ניתן להסביר פופולאריות זו היוצאת מגדר הרגיל? מה יש בפירושו של רש"י לתורה שחצה תקופות ומרחבים גיאוגרפים ונתקבל הן על ההמון הן על המשכילים? במשך השנים ניתנו לשאלה זו תשובות שונות.

יש שתלו את הפופולאריות הרבה של פירוש רש"י לתורה באישיותו המיוחדת של רש"י. כאן הדגישו החוקרים את אופיו הצנוע והעניו, את סגולותיו הרוחניות ואת פועלו הציבורי.¹⁰

אחרים קשרו את הפופולאריות של פירוש רש"י לתורה במעמדם של פירושו לתלמוד הבבלי. לפי זאת, פירושו למסכתות התלמוד, שמוסכם בין החוקרים כי השלים עוד קודם שפנה לעסוק בפרשנות המקרא, היו פופולאריים לעצמם, ותרמו להתקבלות

6 ובכיוון זה הוצע שרש"י חיבר ברוח הקודש את כלל פירושו למקרא ולתלמוד; למראי מקום ראו פנקובר (שם), עמ' 125.

7 ככל הנראה שלושת ספרי הדפוס העבריים הראשונים הוקדשו לפירוש רש"י לתורה, אולם רק על אחד מהם נטבעה שנת הוצאתו לאור. M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum*, Berlin 1852-1860, pp. 2342-2343.

8 ראו א' גרוס, 'רש"י ומסורת לימוד התורה שבכתב בספרד', צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 27-55.

9 בהקשר זה ידועים במיוחד דבריו החריפים של ראבי"ע: 'רב שלמה ז"ל, פירש התורה ונביאים וכתובים על דרך דרש, והוא חושב כי על דרך פשט; ואין בספריו פשט רק אחד מני אלף! וחכמי דורנו יתהללו באלו הספרים' (שפה ברורה, מהדורת ג"ה ליפמאן, ירושלים תשכ"ז, ה ע"א; *4. E. Ruiz Gonzalez and A. Sáenz-Badillos eds., Cordoba 2004, p. 4). ליחסו המורכב של ראבי"ע לרש"י ולפירושו לתורה ראו א' מונדשיין, 'יואין בספריו פשט רק אחד מני אלף': לדרך ההתייחסות של ראבי"ע לפירוש רש"י לתורה, עיוני מקרא ופרשנות, ה (תש"ס), עמ' 221-248.

10 יענותו של רש"י ידועה היטב [...] ונדמה לנו, שבה המפתח לסגולת פירושו, בה הסוד, שבעטיו נתפשט הפירוש בכל עדות ישראל ובכל תפוצותיו, מ' ארנד, 'פירוש רש"י לתורה', מחניים, 3/א (תשנ"ג), עמ' 96, ובדומה לכך פ' נאמן, רש"י מפרש התורה: סקירה ספרותית, ירושלים תש"ן, עמ' 12-13; ש"מ בלומנפילד, רש"י המורה: על החינוך היהודי בימי הביניים לאור תורת החינוך בימינו (תרגום: א' שמואל), תל אביב תשי"ב, עמ' 11; י' אבינרי, היכל רש"י, כרך ראשון: אוצר המילים (מבוא, חדושים וצרופים), מהדורה חדשה מורחבת, ירושלים תש"ס, עמ' 38.

פירושו לתורה.¹¹

הצעות אחרות נוגעות לפירוש רש"י גופו.¹² נאמר שהפירוש יסודי ושיטתי עד כדי כך שאינו מותיר דבר בלתי בהיר בתורה.¹³ לחילופין נאמר עליו כי הוא מלא רזים וסודות ועניינים נסתרים המושכים את הקורא להעמיק בו.¹⁴ כמה מחוקרי רש"י בני הזמן החדש תלו את התקבלותו המיוחדת של הפירוש בשילוב זה שבין בהירות ועומק.¹⁵ עוד הרבו להדגיש את סגנונו של רש"י שהוא קצר ובהיר וקולח ותלו בו את סוד הפופולאריות של הפירוש.¹⁶ בהקשר זה הודגש כי בשונה מפרשנים אחרים, פירוש רש"י לתורה אינו דורש מקוראיו ידע מקיף בתחומי מדע ופילוסופיה או בספרות אוטטרית וקבלית, ועובדה זו תרמה אף היא להתקבלותו ולתפוצתו הרחבה.¹⁷

11 א"י איגוס, 'רש"י ובית מדרשו, ב' רות (עורך), ההסטוריה של עם-ישראל, סדרה שנייה: ימי הביניים, ב: תקופת האופל: היהודים באירופה הנוצרית 711-1096, תל אביב תשל"ג, עמ' 140; א' טויטו, 'הפשטות המתחדשים בכל יום': עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת גן תשס"ג, עמ' 7. השפעתם המכוננת של פירושי רש"י למסכתות התלמוד על לימוד התלמוד היא מן הידועות, ועם זאת התלמוד אינו נגיש להמון העם, ובהתאם לכך פירושי רש"י לתלמוד לא זכו לאותה מידת פופולאריות שזכה לה פירושו לתורה; הדבר נלמד בעקיפין ממספר כתבי היד המצומצם שנמצאו לפירושו למסכתות השונות, וראו הנתונים אצל ש"י פיק, ש' מוניץ, רשימת כתבי-היד של פירוש רש"י לתלמוד, רמת גן תשמ"ח, ומן העובדה שחלק מפירושו אבד ובדפוסים מיוחסים לו פירושים שאינם שלו; על נקודה אחרונה זו ראו בין היתר י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה, עמ' 305 והערה 9; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשס"א, עמ' 215-217, ושם ביבליוגרפיה מפורטת.

12 בין היתר יט"ל צונץ, תולדות רש"י (תרגום: ש' בלאך הלוי), ד"צ ירושלים תשל"א, ל ע"א; מ' גידעמאן, ספר התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים (תרגום: א"ש פריעדבערג), חלק א, ווארשא תרנ"ז, עמ' 8; ש"א פוזננסקי, 'מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא', פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי, וורשה תרע"ג, עמ' xax; מ"צ סגל, פרשנות המקרא: סקירה על תולדותיה והתפתחותה, ירושלים תשי"ב, עמ' סג.

13 הצעה זו הועלתה כבר בסופה של המאה השתים עשרה: 'רש"י' לא הניח דבר קטון או גדול שלא ביאר ביאור גמור, א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד 1895, עמ' 84, וראו פנקובר, תהליך (לעיל הערה 5), עמ' 124, הערה 7.

14 השו': 'בכל דיבור ודיבור של רש"י יש בו נסתרים, עניינים מופלאים' ובהמשך: 'צאו וראו ברש"י על התורה' [שהקורא סובר שהוא קל [...]] ובכל מפרשי דבריו תמצאו נפלאות, ישעיה הורביץ, ספר שני לוחות הברית, מהדורת מ' כץ, חיפה תשנ"ב, ב, שבועות, סעיף כט, עמ' רנד, וראו פנקובר (שם), עמ' 125, הערה 15.

15 ראו בין היתר ח"ד שעוועל, פירושי רש"י על התורה [...], ירושלים תשמ"ב, עמ' 12-13; ש' שורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים, תל אביב תשס"א, עמ' 86.

16 'פשטות ותמימות סגנונו חבבו פרושו-לתורה על ילדי ישראל, א"א אורבך, 'רש"י' [למלאת 900 להולדתו], הר ופרנקל, מחקרים (לעיל הערה 3), עמ' 25.

17 M. I. Lockshin, *Rabbi Samuel Ben Meir's Commentary on Genesis: An Annotated Translation*, New York 1989, pp. 9-10.

חוקרים מספר תלו את התקבלותו של פירוש רש"י בכך שהרבה לצטט מדברי חז"ל. בהקשר זה נאמר כי בפירוש משתלבים ('נמזגים') דרך הפשט ודרך הדרש באופן נכון וראוי.¹⁸ כן נאמר שפירוש רש"י חביב על הכל שכן אגדות חז"ל המצויות בו מובילות את יהודי הגולה לחיים יהודיים מוסריים וראויים¹⁹ ומעודדות אותם בעיתות חייהם הקשים.²⁰

אין בכוונתי להקשות על ההצעות שנוכרו לעיל. כל אחת מהן תרמה את תרומתה אין בכוונתי להקשות על ההצעות שנוכרו לעיל. כל אחת מהן תרמה את תרומתה בהפיכתו של פירוש רש"י לתורה לחיבור פופולארי ואהוד במיוחד.²¹ אל אישיותו של רש"י, פועלו הציבורי וחשיבות פירושו לתלמוד מצטרפות סגולותיו של פירוש התורה גופו לרבות בהירותו, סגנונו, ושילובם של מדרשי חז"ל בפירוש. עם זאת, כל אחת מן הנקודות הללו ואף כולן יחדיו אינן ייחודיות לרש"י בלבד. בימי הביניים פעלו באירופה פרשני מקרא נוספים שכתביהם מלמדים על מידות של צניעות וענווה ושניכרים בפועלם הציבורי, בסגולות סגנוניות ובשילוב של פירושי פשט עם פירושים המבוססים על מדרשי חז"ל. אחדים מפרשנים אלו השפיעו על בני תקופתם ועם השנים זוהרם דעך. אחרים הטביעו חותם של השפעה גם על תקופות אחרות. ואף על פי כן איש מהם לא הותיר פירוש לתורה המתקרב למידת הפופולאריות של פירוש רש"י.

נראה אם כן כי סוד הפופולאריות של פירוש רש"י לתורה אינו מתמצה בנקודות שהועלו לעיל אלא יש להוסיף עליהן קו היכר המייחד ומבדיל אותו מפירושי תורה אחרים שנתחברו במהלך ההיסטוריה. קו זה, כך נדמה לי, נוגע לשיטתו הפרשנית של רש"י ולמקומם של מדרשי חז"ל בפירושו.

היגדיו המתודולוגיים של רש"י הפזורים לאורך פירושו למקרא זכו לעיונים מפורטים. אף על פי כן, עד לפרסום מחקרה פורץ הדרך של שרה קמין ב-1986 לא תוארה שיטתו

18 יתמזגו [בפירוש רש"י] פשט ודרש מזיגה נפלאה, שי פדרבוש, 'רש"י, רבן של ישראל', הני"ל (עורך), רש"י תורתו ואישיותו: קובץ לרגל מלאות שמונה מאות וחמשים שנה לפטירתו, ניו יורק תשי"ח, עמ' 40; 'מזיגה יפה במידה נאותה', סגל, פרשנות (לעיל הערה 12), עמ' סג; 'המזיגה המופלאה של הפשט עם [...] המדרש', איגוס, רש"י (לעיל הערה 11), עמ' 132.

19 רש"י לעם ולתורתו, הני"ל, רש"י (לעיל הערה 16, עמ' 25-26), ובדומה לכך: M. Liber, *The Jewish Encyclopedia*, Vol. X, 1925 New York and London, p. 328.

20 כד למשל גרוסמן שדן בפופולאריות של פירוש רש"י והדגיש את תרומתו של הפירוש בחיזוק רוחם של היהודים נוכח המציאות ההיסטורית, הני"ל, חכמי (לעיל הערה 11), עמ' 214-215; הני"ל, רש"י: ר' שלמה יצחקי, ירושלים תשס"ו, עמ' 109-112.

21 ברוח זו בין היתר E. Shereshevsky, *Rashi: The Man and His World*, London 1996, p. 5; א' גרוסמן, שי יפת, 'פתח דבר', הני"ל (עורכים), רש"י: דמותו ויצירתו, ירושלים תשס"ט, עמ' 7.

באורה הנכון.²² למעלה משלושה עשורים לאחר פרסום ספר זה, מסקנותיה של קמין עודן מקובלות על מרבית חוקרי רש"י,²³ אף שבדרך כלל מוסיפים להן דקויות שונות.²⁴ להלן סיכום מסקנותיה של קמין הרלוונטיים לשאלה הנבחת כאן, מעודכנות להישגי המחקר החדש.

רש"י הצהיר במקומות שונים כי בכוונתו לפרש את הכתוב הן בעזרת שיטת פירוש אותה הוא מכנה 'פשוטו של מקרא' הן בעזרת 'אגדה מיישבת'. כך כתב בפירושו הידוע והמצוטט לברי' ג 8:

יש מדרשי אגדה רבים, וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ושאר מדרשים; ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא, ולאגדה המיישבת דבר המקרא דבר דבור על אופניו (נוסח אחר: דבר המקרא ושמועו [=פירושו]).²⁵

מקובל בין החוקרים כי המונח 'פשט' והביטוי 'פשוטו של מקרא' מסמנים קטגוריה פרשנית בעלת עקרונות מתודולוגיים מובחנים. פרשן הפשט יפרש את הכתוב לפי לשונו ומבנהו התחבירי, לפי ההקשר ומבנה היחידה הסיפורית, על פי כתובים אחרים במקרא, על פי הסבירות וההיגיון ועל פי מנהג העולם ('דרך ארץ').²⁶ עקרונות מתודולוגיים אלו הם הפשטה של החוקרים ועל פי רוב הם אינם משתמעים במפורש מהיגדים של הפרשנים עצמם. יש לתהות על כן עד כמה היה רש"י מודע להם והאם כוונתו בביטוי 'פשוטו של מקרא' זהה מבחינה מתודולוגית להגדרתו המודרנית. ואף אם זיהה במידה זו או אחרת את העקרונות המתודולוגיים הנזכרים, תהייה נוספת היא האם חש עצמו מחויב להם תמיד ובכל מקום.²⁷

שלא כמו המונח 'פשוטו של מקרא', הצירוף 'אגדה מיישבת' אינו מוכר מחיבורים

22 ש' קמין, רש"י: פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו. לדברי ביקורת ראו א' טויטו, 'גישות שונות בחקר פרשנותו המקראית של רש"י', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 439-447.

23 על אף הזמן שחלף מאז פרסום ספרה של קמין עוד ניתן למצוא מחקרים המציגים את שיטתו הפרשנית של רש"י באופן שגוי. דומני כי אף בכך יש ביטוי לפופולאריות הרבה של רש"י המושך את תשומת לבם הן של חוקרים מיומנים הן של חוקרים חובבים, הן של אנשי אקדמיה האמונים על חידושי המחקר הן של משכילים שמחוץ לאקדמיה שאינם בקיאים במחקר ובחידושו.

24 ראו סיכום דברים בספרו של גרוסמן, חכמי (לעיל הערה 11), עמ' 193-201.

25 השו' אבינרי, היכל (לעיל הערה 10), עמ' תתתקא.

26 קמין, רש"י (לעיל הערה 22), עמ' 268. לסיכום דברים ראו מ' כהן, 'הרהורים על חקר המונח "פשוטו של מקרא" בתחילת המאה העשרים ואחת', ש' יפת, ע' ויזל (עורכים), 'ליישב פשוטו של מקרא': אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשע"א, עמ' 5-58.

27 לא אדרש כאן לשאלות כבדות משקל אלו; ראו סיכום דברים וכיווני פתרון אצל גרוסמן, חכמי (לעיל הערה 11), וכהן, הרהורים (לעיל בהערה הקודמת).

אחרים. צירוף זה בא להבחין בין אגדות מיישבות לאגדות שאינן מיישבות. ככל הידוע, אין עוד דוגמה בתולדות פרשנות המקרא היהודית לקביעת קנה מידה עקרוני לבחירה בין אגדות.

רש"י אינו מבהיר באופן מפורש במה נתייחדה האגדה המיישבת. בהתבסס על כלל היגדיו המתודולוגיים²⁸ ועיון בפירושו גופם ניתן להבחין בארבעת המאפיינים הבאים:

1. מקורה של האגדה המיישבת מספרות חז"ל לרבדיה – מקורות תלמודיים, מקורות מדרשיים ותרגום אונקלוס לתורה. עם זאת דומה כי אין תנאי בדבר. ידועים היגדים מספר של רש"י הנראים כאגדות מכול וכול שמקורם אינו ידוע לנו.²⁹ דומני כי לא נכון לפתור את כל המקרים הללו בהשערה כי לפני רש"י עמדו מקורות חז"ל שאיננו מכירים.³⁰ נכון יותר להניח כי רש"י נעזר גם בפירושים מדרשיים שנוצרו בשלב מאוחר יותר, אף בזמנו של רש"י ממש.³¹ אפשר שרש"י ראה במקורות עלומים אלו חלק מספרות חז"ל, אך ייתכן גם שלא זיהה אותם עם חז"ל אלא עם דרשנים בני זמנו, ואף על פי כן התייחס אליהם כאגדות מיישבות. אם יש אמת באפשרות אחרונה זו, משתמע ממנה כי האגדה המיישבת ניכרת בעקרונות פרשניים מובחנים ואיננה תלויה בקורפוס מסוים, אף אם סטטיסטית את עיקר האגדות רש"י שאב מספרות חז"ל.

2. האגדה המיישבת מוסיפה מידע שאיננו משתמע באופן טבעי מן הכתוב והוא אינו נגזר מעקרונות אורייניים אינטואיטיביים. כך לשם הדוגמה מתברר כי חס סרס או אולי אנס את נח, ממרא הוא אשר המליץ לאברהם לעשות את ברית המילה, בבור שאליו הושלך יוסף היו נחשים ועקרבים, וכן הלאה.³²

28 לריכוז מראי מקום ראו ב' גלס, פשט ודרש בפרשנותו של רש"י (תרגום: ש' שמידט), ירושלים תשנ"ב, עמ' 24-25.

29 פוזננסקי, מבוא (לעיל הערה 12), עמ' xix-xviii.

30 אם כי אין להוציא זאת תמיד מכלל חשבון – מקצת ממקורות חז"ל ששימשו את רש"י שונים בפרטים רבים מהנוסח המוכר לנו; השוו למשל ש' בובר, מדרש תנחומא, ירושלים תשכ"ד, עמ' 88.

31 אשר לאפשרות שרש"י הציג גם דרשות מקוריות משלו ועל מקומו של הפולמוס עם הנוצרים בפיתוח האפשרי של דרשות אלו ראו א' גרוסמן, תמורות בחברה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשע"ז, עמ' 386-407; הניל, 'דרשות מקוריות של רש"י בפירושו לשיר השירים והפולמוס היהודי-נוצרי', א' שנאן, י"י יובל (עורכים), דברי חכמים וחידות: פרשנות התנ"ך בספרות חז"ל וימי הביניים, ספר היובל לכבוד חננאל מאק, ירושלים תשע"ט, עמ' 115-134; אציין שהדוגמאות שהביא גרוסמן כולן מפירושי רש"י לספרי כתובים.

32 פירושי רש"י לברי' ט 22 על פי סנהדרין ע"א; ברי' יח 1 על פי בראשית רבה מח, ב; ברי' לו 24 על פי שבת כב ע"א.

עקרון זה הוא המבחין בין אגדה מיישבת ובין פירוש על דרך פשוטו של מקרא (בהתאם להגדרתו המקובלת שנוכרה לעיל).

3. האגדה המיישבת משלימה פערים ותמיהות בכתוב ובמקרים רבים פותרת קושי. כך ההצעה שנח סורס או אולי נאנס בידי חם מבהירה את האמירה הסתומה: 'וַיַּדַּע אֶת אֲשֶׁר-עָשָׂה לוֹ בְּנוֹ הַקָּטָן' (בר' ט 24). המלצתו של ממרא בפני אברהם לעשות ברית מילה מבהירה מדוע התגלה אלוהים לאברהם דווקא בחלקו של ממרא: 'וַיֵּרָא אֵלָיו ה' בְּאַלְנֵי מִמְרָא' (בר' יח 1). הנחשים והעקרבים בבור אליו הושלך יוסף שופכים אור על מה שנראה כייתור: 'וְהַבּוֹר רָק אֵין בּוֹ מַיִם' (בר' לו 24). ועם זאת, לעיתים קרובות קשה להכריע האם רש"י אומנם זיהה שאלה של ממש בכתוב וניסה לפותר בעזרת אגדה מיישבת או לחלופין הביא אגדה מיישבת הפותרת שאלה לכאורה.³³ כך באשר לדוגמה האחרונה שהבאתי, בבר' לו 24 נמצא ייתור לשוני: אם 'הַבּוֹר רָק' מובן ש'אֵין בּוֹ מַיִם'. יתכן לסבור שרש"י הניח כי ייתורי לשון רומזים תמיד למשמעות נסתרת, אך גם יתכן לסבור שלא חשב שייתורי לשון (ולפחות לא כל ייתורי הלשון) רומזים למשמעות נוספת ולא הניח הסבר עמוק לכל ארכנות בכתוב. מדובר בהבדל עקרוני. אם רש"י הניח קושי בפסוק הוא עשוי היה לחפש אגדה מיישבת המציעה לו פתרון. אם לא ראה קושי בפסוק, אפשר שהתהליך שונה: אגב כתיבת הפירוש התרוצצו במחשבתו של רש"י אגדות שונות הנוגעות לכתוב, וכשמצא אגדה העונה על עקרונות האגדה המיישבת הוא הביאה גם מבלי שחשב כי הכתוב דורש פתרון.

4. האגדה המיישבת מותירה את עלילת הסיפור רצופה ובת טעם. כנלמד מהנקודה הקודמת, אגדות אלו משלימות פערים בכתוב ומפתחות עלילות משנה שאינן נאמרות במפורש. עם זאת, המידע החדש אינו פוגם בעלילה המרכזית אלא משתלב בה. כך המידע שנח סורס או אולי נאנס בידי חם, המידע על צדיקותו של ממרא והמידע על הנחשים והעקרבים בבור של יוסף, מוסיפים פרטים על עלילת הסיפור המרכזית ומעבים אותה, אך אינם פוגמים בה. זהו עקרון המפתח המבחין בין אגדות מיישבות ואגדות שאינן מיישבות, והוא נרמז בעצם השימוש בצירוף 'אגדה מיישבת'. משמעו של השורש ישיב בלשונו של רש"י הוא דבר-מה המונח היטב במקומו והולם את מקומו:

33 ראו י' פרנקל, 'הפיוט והפירוש: למקורות האגדה בפירושו של רש"י לתורה', עיוני מקרא ופרשנות, ז (תשס"ה), עמ' 475.

י'לישב [...] דבר על אופניו [...] להושיב דבר על מכונו'.³⁴ אגדה מיישבת פירושה אפוא אגדה המונחת היטב במקומה בעלילה המרכזית, ובשונה מאגדה שאינה מיישבת שאינה משתבצת בעלילה המרכזית באופן הולם.

חוקרים מספר הצביעו על מקומות שבהם רש"י הביא אגדות של חז"ל שלדעתם אינן עומדות בקריטריונים של האגדה המיישבת, כלומר אגדות שאינן משתלבות בקו העלילה המרכזי כמפורט בנקודה 4.³⁵ אין להתפלא על כך. חכמי ימי הביניים אינם ניכרים בשיטתיות קפדנית ואף רש"י רחוק מלהציג דבקות מתודולוגית חסרת פשרות.³⁶ אדרבה, נראה כי רש"י ניכר באינטואיטיביות רבה, והקטגוריות הפרשניות פשט ודרש עוד אינן מגובשות ומובחנות בתודעתו הפרשנית.³⁷ יתרה מכך, נכון לקבוע כי מטרת פירושו של רש"י אינה מצטמצמת לשאיפת ביאור פסוקים בלבד. פעמים בבסיס דבריו עומדות שאיפות נוספות – חינוכיות או פולמוסיות, ושאילות אלו עשויות לגבור על שיקולים אחרים.³⁸ עוד יש לקחת בחשבון כי פירושו של רש"י בלולים בתוספות מאת תלמידיו ומידי דורות של מעתיקים. לא תמיד ניתן לומר בוודאות היכן מתחילים ונגמרים דבריו המקוריים של רש"י והיכן לפנינו תוספת מאוחרת.³⁹ חוסר השיטתיות של רש"י, האינטואיטיביות המתודולוגית המאפיינת את עבודתו, שיקוליו החינוכיים והפולמוסיים ותוספות מאוחרות שנוספו לפירושו, כל אלו בהצטרפם יחד מבהירים מדוע ניתן למצוא בפירושו לתורה אגדות שנדמה כי אינן עונות על מאפייניהן של האגדות המיישבות. ואף על פי כן, נכון לקבוע כי מדובר במספר דוגמאות מצומצם בהחלט. למעשה אוסף האגדות שבפירוש רש"י לתורה מצביע על מגמתיות הרמנויטית ברורה.

34 תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנבין, בני ברק תשנ"ט, סי' רנא, עמ' 296, והשוו דבריו באשר לביטוי 'דבר דבור על אופניו' בפירושו למש' כה 11, וראו קמין, רש"י (לעיל הערה 22), עמ' 72-74. גרוסמן, חכמי (לעיל הערה 11), עמ' 197-198; י' מאורי, "אגדות חלוקות" בפירוש רש"י למקרא, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יט (תשס"ט), עמ' 197.

35 השיטתיות היא מקווי ההיכר של מחשבת העת החדשה, ועל פי רוב אינה באה לידי ביטוי מובהק בחיבוריהם של חכמי ימי הביניים; השו' פי' ה'ר, ימי הביניים ותרבותם: אירופה 1100-1350 (תרגום: ע' נצר), תל אביב תשכ"ח, עמ' 85; א' גורביץ', תמונת העולם של אנשי ימי הביניים (תרגום: פי' קריקסונוב), ירושלים תשנ"ג, עמ' 20. קמין, רש"י (לעיל הערה 22), עמ' 265-267.

36 גרוסמן, חכמי (לעיל הערה 11), עמ' 195-196; מאורי, אגדות (לעיל הערה 35), עמ' 202-206, וראו א' מונדשיין, "מה בא להודיענו?": מעמד האקספוזיציה בפירושו של רש"י לתורה, יפת וויזל, ליישב (לעיל הערה 26), עמ' 138.

37 קמין, רש"י (לעיל הערה 22), עמ' 20.

38 גרוסמן, חכמי (לעיל הערה 11), עמ' 195-196; מאורי, אגדות (לעיל הערה 35), עמ' 202-206, וראו ליישב (לעיל הערה 26), עמ' 138.

39 לסיכום דברים ראו י' מאורי, 'נוסח פירוש רש"י לתורה: מצב המחקר', גרוסמן ויפת (לעיל הערה 21), עמ' 63-97.

כשלושה רבעים מפירוש רש"י לתורה מבוסס על מקורות חז"ל. על פי רוב רש"י לא הצהיר האם מקורות חז"ל אלו הם בבחינת אגדה מיישבת או פשוטו של מקרא, והדעת נותנת כי לפחות חלק מהם נתפסו בעיניו כפירוש על דרך פשט.⁴⁰ על אלה יש להוסיף אגדות מספר שאינן עומדות בקני המידה של אגדה מיישבת שכן אינן משתלבות בקו הסיפור המרכזי. יתר המקרים, ולמעשה רובם המוחלט, נראים כאגדה מיישבת, בהתאם לקני המידה הנזכרים לעיל. אפשר לקבוע אפוא כי פירוש רש"י לתורה מיוסד בראש ובראשונה על אגדות מיישבות, ולהן נלווים פירושים על דרך פשוטו של מקרא⁴¹ ומעט אגדות שאינן מיישבות.

למשקלה העצום של האגדה המיישבת בפירוש רש"י לתורה ישנו תוצא מיוחד במינו על הקורא והוא המבדיל את פירוש רש"י מפירושי תורה אחרים שנתחברו לאורך ההיסטוריה. תוצא זה ניתן לכנות בשם עיבוי. הקורא את התורה עם פירוש רש"י זוכה הן במעקב אחר עלילת הסיפור הן בעלילות משנה המשתלבות ומשתרגות בה. רש"י השיג שילוב מושלם זה על ידי כך שעל פי רוב נמנע מלהעתיק את האגדות המיישבות אלא הביא אותן בלשונו, ושינה ועיבד את דברי האגדה כך שישתלבו באופן מיטבי עם הכתוב.⁴² כיוון שהאגדה המיישבת פותרת קושי כלשהו – אם קושי של ממש אם קושי לכאורה – העיבוי העלילתי פועל בשני ערוצים מקבילים המשלימים זה את זה: תוספת פרטים מכאן והבהרה של פרטים בכתוב מכאן. כלומר האגדות המיישבות עוטפות את שלד הסיפור במלבושים מעוררי עניין ומציתי דמיון, והשלד לא רק שאינו נפגם מכך, אלא מוסרות ממנו תמיהות שונות והוא הופך חלק ובהיר יותר.

השמירה הקפדנית על עלילת הסיפור מזה ועיבוי הניכר בעזרת האגדה המיישבת מזה, הם ההסבר לכך שלאחר הקריאה בפירוש רש"י לא ברור לו לקורא אילו מן הפרטים שהזכיר רש"י לקוחים ישירות מכתובי התורה ואילו אינם כלולים בתורה. כך הופכים מושא הפירוש והפירוש עצמו למסכת אחת.⁴³

40 לאפשרות שהפרשנים החשיבו היגדים של חז"ל כפירושי פשט השוו בין היתר: 'מדרש אגדה הדורשו לפי פשוטו', תוספת לפירוש רש"י לברי' כה 26 (מ' כח), מקראות גדולות 'הכתרי', ירושלים תש"ס, עמ' 4; 'מדרש אגדה לפי פירושי', רשב"ם לברי' לו 2; 'אמרו רבותינו [...] ואין לך פשט גדול מזה', פירוש אנונימי לדה"א כט 11 (כ"י מינכן), ספריית המדינה הבורית 5, Cod. hebr., טור 164, וראו ש' יפת, דור דור ופרשניו: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשס"ח, עמ' 170-188.

41 פירושי פשט עצמאיים של רש"י, פירושי פשט המבוססים על חיבוריהם של פרשנים ומדקדקים מימי הביניים ופירושי פשט המבוססים על מקורות חז"ל.

42 השוו גרוסמן, חכמי (לעיל הערה 11), עמ' 200.

43 חוקרים מספר עמדו על נטיית הקוראים (ובכלל זה החוקרים) שלא להבחין מהיכן לקוח פרט זה או אחר – האם מהתורה עצמה או מפירוש רש"י; בין היתר ראו ש' בארון, היסטוריה חברתית

כאמור לעיל, פרשנים רבים שילבו גם הם בין פירושים על דרך פשט ופירושים על דרך דרש ובחיבוריהם באים מדרשים רבים של חז"ל. אולם איש מהם לא הקפיד שאגדותיו יותירו את עלילת הסיפור רצופה ובת טעם. כך יוצא שאגדותיהם אינן אלא בבחינת לקט מקרי של מדרשים⁴⁴ שלעיתים משתלב בכתוב ולעיתים איננו משתלב בו. לקט זה איננו יוצר את אפקט העיבוי העלילתי המיוחד במינו הקיים בפירושו של רש"י. נהפוך הוא. המדרשים מושכים את עלילת הסיפור לכיוונים שונים ומעמעמים אותה.

מה הוא אפוא סוד הפופולאריות של פירוש רש"י לתורה? בראש ובראשונה קנה המידה הייחודי שיצר לבקירה בין אגדה לאגדה. תוצאתה של הכרעה הרמנויטית זו היא תורה מורחבת, מלאת פרטים ועלילות משנה, החביבה על קוראי רש"י לדורותיהם הרבה יותר מהתורה עצמה ללא האגדות המיישבות המעבות אותה. ולכך מצטרפים השיקולים האחרים שנוכרו במחקר: אישיותו של רש"י ופועלו הציבורי והספרותי מזה וסגנונו המיוחד של פירושו מזה.

44 ודתית של עם ישראל (תרגום: י' עמיר), חלק ז, תל אביב תשכ"ו, עמ' 196; ע"צ מלמד, מפרשי המקרא: דרכיהם ושיטותיהם, ירושלים תשל"ח, עמ' 359; אורבך, רש"י (לעיל הערה 16), עמ' 23. טרם מחקרה הנזכר של קמין, רש"י (לעיל הערה 22), היו מי שראו גם בפירוש רש"י לקט סתמי של מדרשים; ראו, pp. 120, 1945, Philadelphia (A. Szold), *M. Liber, Rashi* (translated: A. Szold), 124-125, וראו קמין (שם), עמ' 264.